

Don Quijote „sanchósodása” és Sancho Panza „quijotizációja”

Mester és/vagy tanítvány?

Don Quijote „sanchósodása” és Sancho Panza „quijotizációja” akár minden mester–tanítvány viszony mintája is lehetne. Bizonyos értelemben. Cervantes világraszóló remekének e jellegzetességét, vagyis a két főszereplő fokozatos egymásba épülését sok tudós értekezés taglalja. Ám a mesteri fogás, a telibe találó írói lelemény fokmérője elsősorban talán mégis az a tény, hogy e kapcsolat hullámai eszmei-elméleti síkon éppúgy messzire gyűrűznek, mint a spontán-közvetlen befogadók körében. Párosunk emberi töltése, hatása olyan erős, hogy gyönyörködve, szórakozva válik sajátjává a legkülönbözőbb rendű és rangú olvasónak: magától értetődik. Nyilvánvalóvá teszi, hogy a két szélsőség csak együtt alkothatja az emberi teljességet.

E gyönyörűsége moka egyik forrása kétségkívül egy sor oppozíció. Elsősorban az a szédítő és áthidalhatatlannak látszó szakadék, amely a habókos, nyilván zavarodott elméjű (amúgy túlművelt és nagyon is bölcs), szinte nincstelen nemesember és a tuskó (de a maga módján nagyon is furmányos eszű), illetve ugyancsak nincstelen, kapzsi paraszt között tátong.

Szakadék ide, szociális távolság oda, Don Quijotét és Sanchót mindenekelőtt a közös ínség, a nélkülözés köti össze. Ami, mellesleg, Cervantes felnőttkorának, III. Fülöp (1578–1621) idejének Spanyolországát általában is jellemezte. Az „úr” valós státuszát Cervantes pontosan megjelöli már a regény híres első mondatában. („La Mancha egyik helységében – sehogy sem akar eszembe jutni a neve – élt nemrég egy nemesember, olyasféle, akinél a fogason dárda, régi bőrpajzs függ, van egy girhes paripája meg egy nyughatatlan agara.”¹) E leírás azonban csak a hős körülményeit, anyagi helyzetét illetően pontos; megnevezését, életkorát, történeti korát, illetve a személy valós, fizikai-földrajzi helymeghatározását tekintve meglepően pontatlan. Meglepően, mert a szerző pellengérré állítani kívánt műfaja, a lovagregény kötelezően indította történeteit a személyi és földrajzi vonatkozások pontos megjelölésével.

Szabályszegése is része már a tréfának (a távolságteremtő ironiának?), hisz miféle író az, akinek már a kezdet kezdetén kihagy az emlékezete? – kérdezhet az *Amadison*, az *Őrjöngő Orlandón* és társain pallérozdott korabeli olvasó. Don Quijote és Sancho tehát egyszerre esik távol egymástól az úr–szolga viszonyban, és egyszerre van együtt az általános szegénységben. Egy-máshoz közeledésüknek így eleve van, nem annyira lelki-értelmi, mint inkább a szó szoros értelmében földhöz ragadó alapja. (Egy francia – egyébként a szerelemre vonatkozó – aforizmát parafrázálva: „A nincstelenség nem követel egyenlőséget, de megteremt.”)

Don Quijote azonban a könyv elején magányos. Egyedül akarja véghez vinni megkésést, mintegy száz évvel a példaképül szolgáló kóbor lovagok kora után kezdődő, ámde eszmeileg időtlennek is mondható vállalkozását: a sérelmek orvoslását, a ferdeségek eligazítását, a jogtalanságok jóvátételét, a visszaélések megszüntetését s a tartozások kiegyenlítését. Nem csoda, ha a valóság nyomasztó túlereje (a lusta szolgáját joggal megbüntető gazda stb. képében) egykettőre földhöz teremti; már első kalandjáról alaposan elagyabugyálva viszik haza a falujabeliek. Felismeri, hogy hibázott: társra, fegyverhordozóra van szüksége. És e szükségét nemcsak a parodizálni szándékozott lovagi műfaj szintén immanens igénye teremti meg (amely szerint a kóbor lovag mellett inkább afféle kellék mint rezonőr az őt kísérő csatlós), hanem az alkotónak az a felismerése is, hogy e páros dinamikája nélkül regénye vérszegénnyé, a történet szinte folytathatatlanná válik.

De miből is adódik e dinamika, amely a csaknem ezer oldal terjedelmű road novel egyik mozgatója? Melyek a további pozíciók, amelyekből a két szemben álló szereplő olykor képes mégis helyet váltani a cselekmény során? Miben nyilvánzik meg legpregnansabban az oda-vissza működő mester–tanítvány viszony?

E kérdések taglalása előtt azonban még egy megjegyzés kívánkozik az úr–szolga viszonyhoz. Don Quijote és

¹ Benyhe János fordítása. Érdekessége, hogy ez a nyitó mondat ebben a változatban először az Európa Könyvkiadó legfrissebb kiadásában jelent meg 2005-ben, a mű négy századik „születésnapjára”. Alapjául

az 1998-as spanyol kiadás szolgált, amelynek szövegét a neves cervantista, Francisco Rico az első, úgynevezett princeps nyelvhasználat alapján értelmezte, kommentálta.

Don Quijote és
Sancho Panza,
emlékmű
Tandilban,
2014
Fotó: Alena
Grebeva
© Wikimedia
Commons

Sancho kapcsolatának, a regény folyamán történő ki-egyenlítődéseknek bőséges humorforrását – mint ismeretes – a kor hatalmi szerkezetében fontos szerepet játszó lovagrendek, egyházi hangadók (sőt velük állítólag még a zseniális író kortárs, Lope de Vega) sem tekintették tréfának. A Búsképű gúnyrajznak ható figurája eleve sértésnek számított szemükben, azt pedig, hogy egy közönséges parasztember már-már partnerévé képes válni urának, egyenesen botránynak tekintették. Olyannyira, hogy egy Alonso Fernández de Avellaneda (ál)nevű ismeretlen szerzővel megírták az ellen- vagy apokrif *Quijotét* az első kötet folytatásaként, amelyben Don Quijote valóban fél-eszű, s mint ilyen, ott végzi, ahová való, a tébolydában. Amivel egyszersmind a sértett nemesség renoméja is helyrezökkent volna. Volna, mert Cervantes – igaz, hogy csak tíz év elmúltával – megjelentette a mű második részét, amelyben egyszer s mindenkorra hiteltelenítette Avellaneda kontárkodását.

Országos kóborlásai első állomásai között Don Quijoténak bőven adódik alkalma és ideje, hogy Sancho gondolkodásának szűkös határait tágítani próbálja. Csodás gebéje, Rocinante nyergének magasából, vagy ligetek árnyékában pihenve az út fátadalmait, valóságos prédikációkat intéz a szavain szájtátva ámuló fegyvernökhöz, Sancho Panzához, akinek kapzsiságát és naiv hiszékenységet mi sem jellemzi jobban, mint ura ígérete, hogy „hamarabb, mint ameddig tízig számolhatna, valami szigetet fog meghódítani, amelynek aztán őt, a parasztembert teszi meg kormányzójává”. (I./7., 94.)² S bár Sancho e csábító, ám homályos ígéretet menten készpénzre váltaná egy bűvös balzsam elkészítéséből származó beláthatóbb haszonnal, ura így tér ki a balzsam receptjének elárulása

elől: „Csak légy türelemmel barátom [...], nagyobb titkokra is meg akarlak én tanítani.”

Első nagyobb igényű tanítására egy kecskepásztortanyán elköltött vacsora alkalmával kerül sor, népesebb (mintegy hat főből álló) hallgatóság előtt, s az „igehirdetésnek” nem kisebb horderejű a tárgya, mint az emberiség hajdani aranykora. Az ősközösség korszaka, amelyben még ismeretlen volt a magántulajdon, s az emberi szükségleteket a bőkezű természet elégítette ki, busásan, a szerelmet is beleértve. Ám az idővel elhatalmasodó gonosszág kiszolgáltatottá tette a szemérmes hajadonokat, akik már csak a kóbor lovagoktól remélhettek oltalmat, hiszen rendjük is arra vállalkozott, hogy megvédjék őket, valamint az özvegyeket, árvákat és szűkölködőket.

Don Quijote magasröptű előadásából a jámbor pástorok ugyan egy szót sem értettek, mi, olvasók viszont bizvást felfedezhetjük benne Cervantes egyik alapeszméjét, nevezetesen azt az antik szerzőktől (elsősorban Hésziodosztól) származó gondolatot, hogy minden emberi rossz a magántulajdon és az önzés, a hajdani ideális létállapot feladásának következménye.

De vajon mennyire gondolta komolyan ezt az utópisztikus mítoszt a lepantói nyomorék? A konkrét szöveghely (a kecskepásztorok tanyájának epizódja, I./14.) eléggé valószínűsíti, hogy az ember ősi, idilli állapotának megidézése is része a cervantesi ironiának. A pompás bográcsvacsora „desszertjeként” ugyanis a vendéglátók „nagy rakás tört makkot öntöttek a báránypörre”, amely asztalukul szolgált. Don Quijote ekkor „fogott egy marék makkot, figyelmesen nézegette egy darabig, s ily szavakra nyitotta ajkát: – Boldog idők és szerencsés századok, melyeket méltán aranykornak neveznek a régiek...” Hogy valaki a makkokról aranyakra, az arany ősidőkre, a szegény ember csemegéjéről a hajdani, talán sosem volt (s nem elsősorban anyagi) gazdagságra ugorjon gondolatban, meglehetősen nyakatekert, bolondos észjárást feltételez. Az ideál igazságtartalma így eleve megkérdőjeleződik.

Sancho szerepe ebben a tanmesés eseményben teljességgel a vegetatív, pusztán testi örömekre, a zabálásra és a borivásra redukálódik, ami még végletesen távoli ellentétet képez gazdája eszmei szárnyalásához képest.

Tíz fejezettel előbbre haladva, a La Mancha-i síkról a Sierra Maestra hegyeibe érven, már jelentős változást láthatunk a páros viszonyát jellemző dialógusokban. Amiben persze döntő szerepet játszik, hogy a megelőző epizódokban rendre elagyabugyalják őket, kivált Sanchót, aki mindig duplán kapja az áldást, „s egyébre se virradoz, mint hogy ütik-verik, levegőbe hajigálják, kővel dobálják

² Az idézetek az említett jubileumi kiadásból valók, zárójelben szerepel a vonatkozó kötet-, fejezet- és oldalszám. CERVANTES SAAVEDRA, Miguel de: *Az elmés nemes Don Quijote de la Mancha I–II*. Ford.

BENYHE János GYÖRY Vilmos ford. felhasználásával, a verseket ford. SOMLYÓ György, Bp., Európa, 2005

és megöklözik”. Így érthető, ha józan paraszti eszére hallgatva, mindinkább kétségbe vonja gazdája hősi tetteinek értelmét, sőt, fennkölt példálózásait, ígéreteit egyenesen hitegetésnek, mesebeszédnek minősíti. Amikor pedig Don Quijote makacsul ragaszkodik hozzá, hogy az útszélen talált, horpadt borbélytányér Mambbrín varázsló sisakja, egyenesen ura szemébe mondja, hogy „aki ilyet állít, és kitart mellette, annak bizonyára nincs a helyén az esze”. De a Búsképű meggyőződése, a lovagi eszmékbe és eszményekbe vetett hite s ebből eredő fölénye megingathatatlan, indoklása cáfolhatatlan: a valóság csak azért valóság, az óriás azért szélmalom, és a varázserejű sisak azért borbélytányér, „mert körülöttünk szakadatlanul egész sereg varázsló úzi gonosz mesterségét, minden tárgyat kényűkedvük szerint átváltoztatnak és elfordítanak, s azzá alakítják, amivel nekünk javunkra vagy kárunkra szeretnének válni”. Vagyis: a dolgok igazi valója az, amit láthatatlanul rejtenek; amilyen képben megjelennek, az csak látszat, lényegük álarca. A jó fülű olvasó e szemellenzős érvelés mögött akár a platóni barlang árnyait is ott vélheti imbolyni.

Ortega viszont nagyon is komolyan veszi Don Quijote makacs ragaszkodását ideáihoz, ügyet sem vetve Sancho hitetlenkedésére. Szemében „...Don Quijote érzéksalódása [...] azt az örök erőfeszítést jelképezi, amelyet a kultúra fejt ki, hogy világosságot és biztonságot adjon a létezés zűrzavarába belegabalyodott embereknek. A quijotei tévedés így hát heroikus és példaértékű.”³

A sorozatos megveretés hatására Sancho ugyan egyre kételkedőbbé válik urának ígéreteit illetően, de mind nagyobb tanulékonyaságról is tanúságot tesz; minél több időt töltenek együtt, Don Quijote hatása annál erősebben mutatkozik meg fegyvernőke szavaiban és tetteiben. És fordítva. E kölcsönhatást Salvador de Madariaga (a XX. század közepének mára meglehetősen elfelejtett kiváló spanyol értekezője) nevezte el Sancho „quijotizációjának”, illetve Don Quijote „sanchosodásának” *Guía Del Lector del 'quijote'* (*Olvasói kalauz a Quijotéhez*, Madrid, Espasa Calpe, 1981) című értekezésében.⁴

Madariaga első példája Sancho színeváltozására a második kötet ötödik fejezetének kezdete, amelyben az elbeszélő az eredeti arab szöveg fordítójára hivatkozva megjegyzi, hogy e rész nem igazán hiteles, mert benne „Sancho Panza egészen más hangon beszél, nem úgy, ahogy várható volna kurta esztől...” A jelenet Sancho és a felesége között elhangzó párbeszédet idézi, amelyre a halhatatlan páros harmadik útja előtt kerül sor. A vállalkozás ismét

a szigetkormányzás esélyével kecsegteti Sanchót, s ő ezt olyan választékos fordulatokkal ecseteli a nejének, Tereának, hogy emez meg is jegyzi: „Látod Sancho [...], amióta magad is felcsaptál kóbor lovagnak, olyan kacskaringósan beszélsz, hogy meg se tudunk érteni.” Azt mondta ugyanis Sancho: „...nehezemre esik, hogy meg kell válnom tőled és gyermekeimtől. Ha pedig az Isten is úgy akarná, hogy itthon is meg tudjam keresni kenyeremet könnyűszerrel, anélkül, hogy lóssak-fussak utána tüskönbokron keresztül (igazán meg is tehetné): világos, hogy az én jókedvem sokkal igazabb és állandóbb volna, hiszen a mostaniba szomorúság is vegyül, mert el kell válnunk egymástól. Egészen rendjén volt hát, amikor azt mondtam: nagyon szeretném, ha Isten úgy akarná, hogy ne örüljek annyira, amennyire örülök.” (II./5., 55–56.)

Sancho elmebeli csinosodását maga Don Quijote is elismeri a második kötet tizenkettedik fejezetében, (amikor Sancho a sakkjátékról azt mondja: „...minden bábúnak megvan a maga tiszte, míg a játék tart, mikor azonban befejeződött, összedöntögetik, összekavarják, s egy zacskóba töltik a bábukat, mintha csak élőket tennének sírba”), e szavakkal: „– Sancho [...], te napról napra kevésbé együgyű s mindegyre okosabb leszel.” Amire Sancho így felel: „– Már hiszen rám is csak ragad valami a kegyelmed okosságából.” S mindjárt olyan cikornyás-szóvirágos tirádával toldja meg állítását, amely díszére válhatna bármelyik kóbor lovagnak: „...lám a terméketlen, sivár föld is termékennyé válhat, ha jól megtrágyázzák; úgy értem, hogy kegyelmed társalgása volt a trágya, és az én sivár eszem terméketlen földjére hullott, a megmunkáló pedig az idő, mióta kegyelmedet szolgálom, és a társaságában élek. Így aztán remélem, hogy majdcsak termék én is olyan gyümölcsöt, s nem esik messze a fájától, nem hazudtolja meg kegyelmed oktatását, ahogy az én szikkadt értelmemet pallérozta.” (II./12., 120–121.)

Madariaga másik példájában a második kötet második és harmadik fejezetére utal, amelyben Sancho megtudja egy bizonyos Sansón Carrasco bakkalaureustól, hogy hőstetteik már könyvben is megjelentek. A lovag először „hogy nem tudta elhíttetni magával, hogy ilyen történeti mű csakugyan létezzék, hiszen kardja pengéjén még meg sem száradt a leölt ellenségek vére, s hőstetteinek híre máris nyomtatásban járja a világot”. (II./3., 37.) A döbbenetes fejleményt, szokása szerint, ismét valami varázslatnak tudja be. S mivel az is kiderül, hogy a szóban forgó mű szerzője egy Cide Hamete Benengeli nevű mór krónikás, még az is megfordul a fejében, hogy lódítás az egész,

Honoré
Daumier,
Sancho és
Don Quijote,
1864
© Wikimedia
Commons

³ CLOSE, Anthony: *A Quijote értelmezése = Cervantes és a Don Quijote*. Szerk. CSUDAY Csaba, ford. CSUDAY Csaba et al., Piliscsaba, PPKE BTK, 2005, 130.

⁴ DELBARGE, Marc: *Quijotización y sanchificación. El Quijote interpre-*

tado por Salvador de Madariaga = Tras las huellas de Don Quijote. Actas de la Jornada dedicada a Don Quijote de la Mancha. Ed. BEHIELS, Lieve, Antwerpen, Lessius Hogeschool, 2007, 119–130. <https://shorturl.at/BLyE>

612

mivel a móroktól „...sohasem lehet igazmondást várni, mert valahány van, mind álnok, hazug és világcsaló”. (uo.)

Sanchónak viszont, gazdája és a diák párbeszédét hallva, dagadni kezd a keble a büszkeségtől, hogy ő is ilyen hírnévre emelkedett, sőt ő „az egyik őse ennek a történetnek. – Hőse, Sancho barátom, nem őse – igazította ki Sansón.” (II./42.) Madariaga (az idézett tanulmány szerzője szerint) abban véli itt megnyilvánulni Sancho „quijotizációját”, hogy ettől fogva nem csupán elhiszi Don Quijote sokszor hangoztatott jóslatát, amely szerint nevét s tetteit idővel dicsőség övezi, hanem magára is e dicsőség majdani részeseként tekint. Ami által addigi önképe (a közönséges paraszté, aki időlegesen eljuttassa a fegyverhordozó szerepét valami ködös nyereség reményében, amellyel talán jobb sorba juttathatja magát és családját), önbizalma annyira megizmosodik, hogy valóban képesnek érzi magát bármilyen sziget kormányzására. Ettől fogva már nem egyszerű gúnyrajz, karikatúra, hanem életteli, igazi személyiség. Átalakulása fokozatos: csatlós-ból előbb társsá válik, aki fix fizetést kér: „...kössön ki nekem kegyelmed rendes bért, amit hónaponként felvehessek, amíg szolgálatom tart [...]. Ha majd [...] kegyelmed igazán nekem adná azt az ígért szigetet [...], jövedelméből vonják le az én fizetésemet pamatostul. – Bizony, Sancho barátom – válaszolt Don Quijote – a kamat néha ugyancsak pamat” (II./7., 76.), majd mindinkább azonosul Don Quijote ábrándvilágával. Olyannyira, hogy még Don Quijote fölé kerekedni is tud, képes megtéveszteni, rászedni gazdáját, ráadásul a saját, korábbi érveivel.

Jó példa erre Dulcinea felkeresése Tobosóban, harmadik kilovaglásuk első állomásán. Sanchónak kettős kelepceből kell kivágnia magát: egyfelől a hazugságból, hogy ismeri a hölgyet, mivel találkozott vele, amikor Don Quijote levelét kézbesítette neki, még az első kötetben, másfelől: hogyan lehetséges, hogy nem tudja, hol lakik a hölgy, ha egyszer már járt nála. Sancho végül igazi quijotés érvelése: a hercegnői Dulcineát a gonosz varázslók ármánykodása változtatta azzá a tenyeres-talpas parasztlánnyá, akivel a mezőn találkoznak. Sancho hiába igyekszik meggyőzni gazdáját a pórias leányzó isteni szépségéről, pompázatos ruhájáról; immár Don Quijote az, aki – a szélmalomokkal ellentétben – ragaszkodik a valósághoz, ahhoz, amit lát, érez: lehet, hogy varázslat, de akit ő lát, csak egy számaron kocogó, hagymaszagú, közönséges teremtmény. Amivel a szerző egyszersmind Don Quijote „sanchósodását” is jelzi.

Később, amikor Sancho vágyálma, a kormányzóság is teljesül (igaz ugyan, hogy egy kárörvendeni vágyó hercegi pár otromba szeszélye folytán) Sancho ráeszmél, hogy bár derekasan megállta a helyét benne, hiszen mindenkit bámulatba ejtett kivételesen józan és egyben furfangos intézkedéseivel, ítéleteivel, a kormányzói szerep mégsem

neki való, nem az ő világa. Ekkor feladja becsvágyát, és eltökéli, visszatér a neki adatott paraszti valóságba.

Elhatározásának közvetlen előzménye egy gonosz tréfa, amit „udvaroncai” eszelnek ki botcsinálta parancsolójuk megleckéztetésére. Éjnek idején, szörnyű ricsajt csapva azzal ugrasztják ki Sanchót az ágyából, hogy ellenség támadt kastélyára. Az ellenállás vezetésére fegyverbe öltöztetik: két „védő” pajzs közé szíjazzák. Amikor lépni akar, felbukik, de „...az ármányos népség még estében se tudta megszámni, sőt [...] át- meg átrobtak fölötté, s akkorákat sóztak rá, hogy ha szegény kormányzó össze nem zúgorodik, s fejét a két pajzs közé be nem húzza, bizony pórul járhatott volna”. (II./53., 546.) Nem csoda hát, hogy amint megszabadul szorult helyzetéből, s rádöbben, az egész ostrom csak rosszszíű tréfa volt, elsántikál az istállóhoz, ahol derék szürkijét hagyta valamikor. „Amint szamarához ért, megölelte, baráti csókot nyomott a homlokára, s könnyes szemmel így szólt hozzá: – Gyere pajtás, te hű társam, jó barátom, te segítettél hordozni minden ajomat-bajomat, amíg beértem a te társaságoddal, [...] addig voltak igazán boldogok az én óráim, napjaim és esztendeim. De mióta felkapaszkodtam a dicsvágy és büszkeség tornyára, azóta ezer nyomorúság s négyezer aggodalom lopózott a szívembe.” Majd felülve a fülesre, így szól az udvari népséghez: „– Nyissanak utat edes jó uraim, s bocsássanak vissza régi szabadságomhoz; engedjék meg, hadd térjek vissza korábbi életemhez, s hadd támadjak fel mostani halálomból. Nem kormányzóságra születtem én, se arra, hogy szigetek, városok védelmezője legyek [...]. Jobban értek én a szántáshoz, vetéshez, szőlőmetszéshez, venyigekötözéshez, mint a törvényhozáshoz...” (II./53., 548.)

De miben áll Don Quijote „sanchósodása”, miben jelöli meg Salvador de Madariaga a Búsképű lovag fokozatos visszaváltozását Alonso Quijanóvá, a szegény nemesemberré, akit a regény elején ismertünk meg? Elsősorban abban, ahogyan tudatosul benne: a világ nem olyan, amilyennek ő látta (illetve, amilyennek bolondériája láttatni) akarta. Amint a Tobosóban tett látogatást követő csalódásában már láttuk, hiába próbálja Sancho megtéveszteni, ura felismeri, hogy a valóság legyőzi képzeletének délibábos ábrándjait: Dulcinea nem más, mint Aldonza Lorenzo, a közönséges parasztlány. Ugyanitt figyelhető meg, ahogyan korábbi magabiztossága, fennhéjázó mindent jobban tudása megbicsaklik: ő kéri a diák Carrasco tanácsát, mitévő legyen, ha végre találkozik szíve hölgyével.

Don Quijote fokozatos „sanchósodását” véli megnyilvánulni Madariaga a hős beszédmódjának változásában is, nevezetesen abban, ahogy a lovagregények fellengzős nyelvért utánozó prédikátor egyre több és ízesebb szólásmondást kever beszédébe, holott ez a népies szokás addig inkább csak Sancho sajátja volt, s kapott is eleget gazdá-

jától közmondás-bugyogtatásáért. Amikor például Don Quijote hasznos tanácsokkal látja el szolgáját, hogyan viselkedjék kormányzóként, még a közmondások bővelkedő használatától óvja: „De még arra is vigyáznod kell, Sancho, hogy ne kavarj bele olyan tenger sok közmondást a beszédedbe – mint rendesen –, mert bárha igaz, hogy e közmondások rövid, velős mondatok, te azonban sokszor annyira üstöküknél fogva cibálsz elő őket, hogy inkább ostobaságnak látszanak, mint okos beszédnek.” (II./43., 433.) S mikor Sancho mégsem hagy fel bölcselkedésével, így korholja: „– Hogy az Isten büntessen meg, átkozott Sancho [...], s hetvenhét ördög vigyen el a közmondásaiddal! Több, mint egy órája szóród őket, s mindenikkel külön meggyötörsz. Mondhatom, hogy ezek a közmondások valamikor még az akasztófára juttatnak, [...] én magam, ha csak egyet is idézni akarok, de a maga helyén jól alkalmazva, úgy beleizzadok és befáradok, mint a kapálásba.” (II./43., 436.) Pedig korábban nem egyszer még meg is dicsérte fegyvernökét ugyanezért, és Sancho ilyenkor okkal vehette bátorításnak: „– Mikor én egyszer-mászor velős, magvas mondásokkal állok elő, akkor azt szokta megjegyezni a gazdám, hogy bátran szószerűre léphetnék, világga mehetnék, hogy épületes dolgokat prédikáljak. Én meg azt mondom, hogy amikor ő fog hozzá, és szórja a sok aranymondást és jó tanácsot, mindkét lábával külön szószerűre léphetne [...] Eleinte azt hittem, hogy csak ahhoz ért, ami lovagságába vág; de van neki esze mindenhez, és meg tudja adni a beszéd savorát.” (II./22., 228.) Mégis – állítja Madariaga –, Don Quijote az, aki többet tanul a másik beszédmódjából, és a regény vége felé már szinte nincs mit egymás szemére hányjanak a példálózások tekintetében. A hatvanhetedik fejezetben Sancho így bölcselkedik a szerelemről: „A szerelem meg a rossz kívánság csakolyan otthonos a mezőn, mint a városokban, a pásztokunyhókban, mint a királyi palotákban, s aki nem jut kísértésbe, nem vétkezik, ha nem lát szemem, nem kíván szívem, s jobb okosan csenni, mint koldulni menni.” Mire gazdája tüstént korholni kezdi: „– Elég a közmondásból, Sancho! [...] Hiszen egy

is elég lett volna, hogy megértesd, mire gondoltál. S már sokszor figyelmeztettek, ne pazarold oly bőven a közmondásokat, s ne rázd őket lépten-nyomon a szűrőd ujjából. De úgy látszik, az intés pusztába kiáltott szó volt. Falra hánytam a borsót.” Erre Sancho replikája: „– Kegyelmed szakasztott úgy tesz [...], ahogy a közmondás tartja: bagoly mondja verébnek, de nagy a fejed. Engem azért pironogat, mert sok közmondással élek, kegyelmed meg párosával szórja őket.” (II./67., 687.) A következő fejezetben pedig, amikor Sancho az álom és a halál hasonlóságáról bölcselkedik, Don Quijote megjegyzi: „– Sosem hallottam ilyen csinos beszédet, Sancho [...], ebből arra következtetek, csakugyan igaza van a közmondásnak, te is szoktad idézni: »Ki-ki, amint tanulta, a táncot úgy járja.« – Láncosadtát is, kedves gazdám – kiáltott fel Sancho –, most az egyszer, ugye, nem én vagyok a példázó, hanem kegyelmed, [...] egyébiránt ez is, az is csak közmondás.” (II./68., 691.)

A két szereplő egybeépülésének kiteljesedésekor (miután a Tükrök lovagja álruhájába bújt Sansón Carrasco legyőzi Don Quijotét, és megfogadtatja vele, hogy hazatér a falujába), amint hőseink visszanyerik eredeti mivoltukat, és Alonso Quijano, ágyának esve halni készül, még végrendelkező beszédébe is beleszó egy bölcsességet: „– Uraim – [...], beszéljünk okosan: tavalyi fészkekre nem jár idei madár: bolond voltam, most józan vagyok; Don Quijote de la Mancha voltam, s most [...] a jó Alonso Quijano vagyok; az a legforróbb óhajomásom, vajha visszaszerezhetné bűnbánatom és őszinteségem kegyelmeinek egykori becsülését...” (II./74., 740.)

A vázolt folyamat, a „quijotizáció”, illetve a „sanchósodás” (amely, mint láttuk, egyaránt vonatkozik hőseink viselkedésére, cselekedeteire és nyelvhasználatára) eredményeképpen kapott életet Cervantes tollából az a két összetett figura, amelyek, illetve akik által megszületett az első modern regény, a műfaj, amelynek talán legfontosabb ismertetőjegye éppen az, hogy hősei saját bensőségességükben hordozzák s jelenítik meg az emberi teljességet.